

2.

Mégis, kik ezek az emberek?

A regényekben és a filmekben a pszichopata ábrázolása szélsőséges és sztereotipikus. Általában hidegvérű sorozatgyilkosokként, zaklatókként, szexuális bűnözőkként, szélhámosokként jelenítik meg őket, de sokszor ők az ördög megtestesítői, olyan manipulatív gonosztevők, mint Dr. No vagy Hannibal Lecter. A valóság sajnos néha alátámasztja ezt az elképzelést, ám az összkép ennél valamivel összetettebb.

A *pszichopata* elnevezés által sugallt bűnözési hajlamot és erőszakosságot hosszú évek börtönkutatásai is megerősítették. Ma már tudjuk, hogy úgy a pszichopata férfiak, mint a pszichopata nők nagyobb számú és többféle bűncselekményt követnek el, mint az egyéb bűnözők. Brutálisabbak a többiekénél, és a viselkedésük is elnyomóbb, agresszívebb, fenyegetőbb és félrevezetőbb. Erőszakosságuk ráadásul ragadozó jellegű – hidegvérrel cselekednek, és nem élnek át semmiféle érzelmi megrázkódtatást, mint ami a többi embernél az erőszakos cselekményeket általában kíséri. Esetükben ez a fajta agresszió és erőszak csupán *eszköz*, melyet céljuk eléréséhez alkalmaznak, és csak ritkán társul hozzájuk olyan érzés, amely egy ki-

csit is hasonlít az okozott fájdalom és szenvedés miatti természetes aggodalomra. Ezzel szemben a többi bűnöző agressziója rendszerint *reaktív* – vagyis így reagálnak a fenyegetésre vagy heves indulatokat kiváltó helyzetekre. Ezt a fajta erőszakot, mint például a felindulásból elkövetett bűncselekményeket, általában a másoknak okozott sérelem miatti megbánás és bűntudat követi.

A közbiztonság szempontjából a legnagyobb veszélyt talán az jelenti, hogy a pszichopata bűnözők között lényegesen nagyobb arányban fordulnak elő *visszaesők*. A visszaesési arány azt mutatja, hogy az elkövetők hány százaléka követ el újabb bűncselekményt a közösségbe való visszatérésük után. A börtönpopuláció körülbelül 15 százaléka pszichopata, míg a fennmaradó 85 százalékból igen sokan szociopáták vagy valamilyen antiszociális személyiségzavarban szenvednek, amelyeket a hasonló ismertetőjegyeik miatt gyakran összekevernek a pszichopátiával (lásd a kiemelt szövegrészt). Noha a pszichopátia viszonylag alacsony százalékban van jelen a lakosság körében – alig 1 százalékban –, a pszichopáták által okozott társadalmi, gazdasági és pszichológiai kár aránytalanul nagy. Ők a felelősök például az Észak-Amerikában elkövetett súlyos és erőszakos bűncselekmények legalább feléért. Amint azt azonban látni fogjuk, nem minden pszichopata adja bűnözésre a fejét, és nem minden bűnöző pszichopata.

Pszichopátia, szociopátia és antiszociális személyiségzavar

Sokan nincsenek tisztában a pszichopátia, a szociopátia és az antiszociális személyiségzavar közötti különbségekkel. Habár ezeket a szakkifejezéseket sokszor felcserélhetőként használják – nemcsak a laikusok, hanem a szakemberek is –, azok egymással összefüggő, de mégsem azonos állapotokra utalnak.

A *pszichopátia* olyan személyiségzavar, amelyet azok a személyiségjegyek és magatartásformák jellemeznek, amelyek ezen

könyv alapját is jelentik. A pszichopáták lelkiismeretlenek, képtelenek az együttérzésre, a büntudatra és a lojalításra saját magukon kívül bárki más iránt.

A *szociopátia* nem hivatalos pszichiátriai állapot. Olyan viselkedési és magatartási mintákra utal, amelyeket a társadalom általánosan antiszociálisnak vagy bűncselekménynek tart, ám abban a szubkultúrában, amelyben a szociopáták felnőttek, mindez normális vagy nélkülözhetetlen. Fejlett lelkiismeretük van, empatikusak, hűségesek és büntudattal is rendelkeznek, azonban a helyes és a helytelenről alkotott fogalmuk szubkultúrájuk vagy társaságuk normáin alapul. Sok bűnelkövetőt lehet szociopataként jellemezni.

Az *antiszociális személyiségzavar (APD)* egy átfogóbb kategória, amely az Amerikai Pszichiátriai Szövetség által összeállított *Mentális zavarok diagnosztikai és statisztikai kézikönyve* 4. kiadásában (DSM-IV) is megtalálható. A definícióban kulcsszerepet játszik az antiszociális és kriminális magatartás, és ebben az értelemben az APD hasonlít a szociopatiára. Néhány APD-s beteg pszichopata, sokuk viszont nem. A pszichopátia és az antiszociális személyiségzavar között az a különbség, hogy az előbbinél hiányzik az empátia, az ilyen emberek nagyzólok és sekélyes érzelmeket mutatnak, míg ezek a tulajdonságok az APD diagnózisához nem szükségesek. A teljes lakosságot és a börtönöket nézve az APD háromszor-négyszer gyakoribb, mint a pszichopátia. Az úgynevezett szociopátia gyakoriságáról nincsenek adatok, bár minden bizonnyal jelentősen felülmúlja az APD arányát.

Lehetne azzal érvelni, hogy azokat a pszichopátákat, akik szabadon élnek a társadalomban, egyszerűen még nem kapták el bűnelkövetés vagy társadalomellenes viselkedés közben. Ebben van is némi igazság, különösen, ha megnézzük a pszichopáták személyiségjegyeit és azt, hogy hajlamosak szabályt szegni, illetve az elfogadható emberi viselkedés határait feszegetni. Mégis, a pszichopatiás személyiségzavar meglepte önmagában még nem tesz valakit bűnözővé. Vannak olyan pszichopáták, akik a társadalom tagjaiként élnek, és tény-

legesen nem szegik meg a törvényt – bár sokszor közel kerülnek hozzá a viselkedésük miatt, ami a körülöttük lévőknek rendkívül kellemetlen. Némelyikük látszólag átlagos életet él, senkit nem bánt feltűnően, ám eközben rejtett gazdasági, pszichológiai és érzelmi visszaéléseivel sok gondot okoz. Belőlük nem lesz melegszívű és szeretetteljes szülő, gyermek vagy családtag, de megbízható barátta vagy munkatárssá sem válnak. Sok pszichopata parazita módon, mások nagylelkűségéből és naivitásából él, kihasználva a barátok és családtagok bizalmát és támogatását. Egyik helyről a másikra, egyik támogatási forrástól a másikig járnak. Talán az olvasó is ismer egyet közülük. Lehet, hogy akinél vagy akivel dolgozik, vagy akivel összeházasodott, pszichopátiás személyiségű, és eddig nem is tudta, hogy hivatalos pszichológiai neve van annak, amiért ez a személy annyi fájdalmat és gyötrelmet okoz. Lehet egy olyan szomszéd, barát vagy családtag is, akinek a viselkedését érdekesnek, zavarba ejtőnek vagy visszataszítóknak találja.

Hogyan tudják a pszichológusok pontosan meghatározni, ha valaki pszichopátiás személyiségű? A pszichopátia korai kutatásai idején nem létezett széles körben elfogadott, standardizált mérés. Bizonytalan, időnként zavaros pszichiátriai feltételek alapján diagnosztizáltak, és ezek a kritériumok a kutató vagy a diagnoszta személyes tapasztalatainak függvényében még változhattak is. Ezt a sötét, homályos múltat az elmúlt ötven évben sikerült megvilágosítani, ugyanis ez idő alatt a pszichopátia az egyik leggyakrabban kutatott és leginkább megfejtett pszichopatológiai kórkép lett.

Az első kutatások úttörője Hervey Cleckley volt, aki az 1930-as évek végén pszichiáterként dolgozott egy pszichiátriai intézményben. Az elítélteket és a betegeket pszichiátriai kórházakba küldték kezelésre, ha úgy vélték, valamiféle mentális betegségben szenvednek. Cleckley-nek így lehetősége adódott alaposabban tanulmányozni a pácienseket, és felismerte, hogy közülük sokan egyáltalán nem mutatnak szokványos mentális zavarra utaló tüneteket – ehelyett „normálisan” viselkedtek a legtöbb szituációban. Figyelte, ahogyan elbűvölik, manipulálják és kihasználják a többi beteget, családtagot,

sőt még a kórházi személyzetet is, és szakavatott szemével felismerte, hogy ezek a személyek pszichopáták.

Cleckley írta meg végül a pszichopátia klasszikus alapművét *The Mask of Sanity* (Az épelméjűség mint álarc) címmel. Ez a meghatározó munka, amely az elsők között adott tisztább képet a pszichopátiáról, eredetileg 1941-ben jelent meg, és 1976-ban már az ötödik kiadását forgathattuk. Átlagos intelligenciájuk ellenére Cleckley páciensei rendszerint rossz életvezetési döntéseket hoztak, és a saját tapasztalataikból sem okultak, ami miatt rendre ugyanazt a diszfunkcionális, meddő magatartást produkálták. Nem voltak tisztában saját magukkal vagy viselkedésük másokra gyakorolt hatásával, ám úgy tűnt, ez nem zavarta őket. Nem értették meg mások érzelmeit, és nem is törődtek azokkal, miközben az okozott fájdalom miatt megbánást és szégyent sem éreztek. Feltűnően megbízhatatlanok voltak, még a helyzetükben nagyon lényeges ügyekben is, és életcélokat, terveket sem tűztek ki maguk elé. A legszembeszökőbb azonban az volt, hogy milyen tökéletes hazudozókká váltak: szinte mindennel kapcsolatban hazudtak (még olyan jelentéktelen dolgokkal kapcsolatban is, melyekre a legtöbb ember sem időt, sem energiát nem pazarolna). Kétszínűen viselkedtek, mégis végtelenül őszintének tűntek azoknak, akik kevésbé ismerték őket – főleg a személyzet új tagjainak.

A róluk készült feljegyzésekből kitűnik, hogy váratlan és értelmetlen okokból váltak antiszociálissá és erőszakossá. Szélsőséges egoizmus jellemezte őket, és látszólag képtelenek voltak mély emberi érzelmekre, így különösen szerelemre vagy részvétre. Nem tudtak komoly vagy intim kapcsolatot kialakítani senkivel sem. Még szexuális kapcsolataikat is felszínesség és személytelenség jellemezte. Úgy tűnt, a többiek által megtapasztalt érzelmek egyikét sem tudták mélyen átérezni, kivéve talán a primitív vagy úgynevezett protoemóciókat, mint a düh, csalódottság és harag. Cleckley szerint a pszichopáták elbűvölőek és intelligensek. Rendszerint szórakoztatóak, és fantáziadús, hihető történeteket tudnak mesélni. Úgy látszott, náluk nem figyelhető meg az illuzórikus és irracionális gondolkodásmód, ami a mentális zavart általában jellemzi, és neurotikus, szorongó tüneteket sem mutatnak. Kívülről tehát teljesen normális,

épeszű, magukat kontrollálni tudó embereknek tűnnek, és sokan közülük kifejezetten szerethetők. Cleckley erről így ír: „A pszichopata fenntartja az épelméjűség külső látszatát, gyakran igen magas intellektuális képességekkel rendelkezik, és nemritkán sikeres az üzleti és egyéb szakmai tevékenységekben.”

A könyvének címe – *Az épelméjűség mint álarc* – is Cleckley azon meggyőződését tükrözi, hogy bár a pszichopataknál nem figyelhetők meg a mentális betegségek egyértelmű tünetei, olyan zavarban szenvednek, amelynél a gondolkodás nyelvi és érzelmi összetevői nem integrálódtak megfelelően. Cleckley ezt az állapotot *szemantikus afáziának* nevezte. Nagy a kísértés, hogy valakiről pusztán annak alapján döntsük el, pszichopata-e vagy sem, hogy megfigyeljük vagy meghallgatjuk, és összevetjük Cleckley listájának jellemzőivel. Azonban Cleckley nem arra szánta megfigyeléseinek jegyzékét, hogy a diagnózis felállításának hivatalos ellenőrző listája legyen, és a modellt statisztikailag nem is tesztelte. Klinikai orvosként, pszichopata betegekkel szerzett többéves tapasztalatával voltaképpen csak összegyűjtötte azokat a sajátosságokat, amelyek szerinte a szindrómát jellemezték.

Megfigyeléseinek igazolása és a tudományos diagnosztikai módszer kidolgozása ennél fogva másokra, így például könyvünk társírójára, Hare-re maradt. Ő a *Without Conscience: The Disturbing World of the Psychopaths Among Us* (Kímélet nélkül – A köztünk élő pszichopáták sokkoló világa) címmel megjelent könyvében a következőképpen számol be ezekről az erőfeszítésekről:

Pályafutásom elején egy kiemelten őrzött büntetés-végrehajtási intézetben dolgoztam pszichológusként, hogy fedezni tudjam doktoriskolai képzésemet. Ottlétem alatt keltette fel az érdeklődésemet a munkám során alkalmasszerűen megismert pszichopáták viselkedése. Kezdetben az szerettem volna kideríteni, van-e pszichológiai különbség a pszichopata és a nem pszichopata bűnelkövetők között. Cleckley annak idején megjegyezte, hogy a pszichopáták valamelyest eltérően használják a nyelvet, mint a többi ember: mondatszerkesztésük, szóválasztásuk és beszédritmusuk (vagy ütemük) is különbözött. Másokkal egyetemben én is észrevettem, hogy a pszichopatáknak nehézséget okoz megérteni

a szavak érzelmi tartalmát, márpedig a kommunikációt éppen ezek színesítik és teszik érdekessé. A legkegyetlenebb bűncselekményeikről is rendszerint szenvtelenül és közönyösen beszélnek, és semmiféle érzelmet nem mutatnak. Ezeket a tényyszerű beszámolókat hallva sok bűnügyi nyomozó hátán futkosott már a hideg, még akkor is, ha a bűnözőkkel szerzett többéves tapasztalataik általában megedzették őket. Lehetséges, hogy a pszichopáták agyában valami másbogyan működik, és ez magyarázza a különbségeket?

Alaposabban meg akartam vizsgálni az agyat, hogy választ kapjak. Ezekben a korai kísérletekben pszichopata és nem pszichopata fogvatartottaknak soroltam fel érzelmi töltetükben különböző szavakat, és mértem azok pszichológiai hatását. Az erős érzelmi tartalommal rendelkező szavak közé tartozott például a „nemi erőszak”, a „vér” vagy a „kés”, míg a gyenge érzelmi tartalmúak között volt például a „fa”, a „ház” és a „kő”. Kísérleti pszichológusként tudtam, hogy az erős érzelmi tartalmú szavak a vizsgált alanyból olyan pszichológiai reakciókat váltanak ki, amelyek az érzékeny laboratóriumi eszközökkel bemérhetők. Vajon ez igaz a pszichopátákra is?

Az első akadályt a pszichopátia meghatározása jelentette. Nem állt rendelkezésre olyan standard, megbízható diagnosztikai eszköz, amellyel a kutatók mérhették ezt a zavart. Márpedig a vizsgálatot végző diagnosztikai képességeit, amelyeken a pontosság múlt, nem lehetett garantálni. Egyes kutatók Cleckley meghatározását használják, mások az Amerikai Pszichiátriai Szövetség Mentális zavarok diagnosztikai és statisztikai kézikönyve (DSM) című kiadványát vagy valamelyik újonnan kiadott pszichiátriai kalauzt, és megint mások saját klinikai megfigyeléseikre támaszkodnak. Konszenzus hiányában hogyan is lehetne biztos abban egy kanadai kutató, hogy kutatási eredményeit a világ másik táján is reprodukálni tudja egy másik tudós? Mi történik, ha nem egyeznek abban, melyik alany valóban pszichopata, és melyik nem?

Használható mérési megoldást kellett létrehoznom a pszichopátiai kutatásokhoz, és ennek az új eszköznek érvényesnek, megbízhatónak és pszichológiailag is megfelelőnek kellett lennie. Cleckley viselkedési jegyeket tartalmazó listája jó kiindulási pont ugyan, ám nem teljes.

Óriási mennyiségű ismert pszichopátiás vonást és viselkedési jellemzőt gyűjtöttem össze, és statisztikai elemzési módszereket alkalmazva eldöntöttem, hogy meghatározom, melyek a leggyakoribb és legspecifikusabb jellemvonások és magatartásformák, amelyek megkülönböztetik a pszichopátát a nem pszichopátától.

Ezen munka eredményeként jött létre az átdolgozott pszichopátiás ellenőrző lista (PCL-R), amely húsz interperszonális, érzelmi és életviteli jellemvonást és viselkedést tartalmaz. Egy „igazi” pszichopátánál a PCL-R jellemzők mindegyike jelen van, míg azok, akiknél csak néhány ismerv tapasztalható, nem pszichopáták. Az eltelt húsz év alatt számtalan kriminális populáción végeztek statisztikai kutatásokat szerte a világon, amelyek következetesen igazolták, hogy a PCL-R a pszichopátia mérésének aranyalapja.

Természet? Nevelés? Mindkettő!

A pszichopátiás tünetek mögött vajon a természet vagy a nevelés áll? Ahogyan az a legtöbb emberi dologra jellemző, a válasz: mindkettő. A kérdés helyesebb is lenne így: „Milyen mértékben befolyásolja a természet és a nevelés a pszichopátiát meghatározó vonások és magatartásformák kialakulását?” Erre a kérdésre sokkal egyértelműbb választ lehet adni, ha viselkedésgenetikát alkalmazunk a személyiségjegyek és magatartásformák tanulmányozásakor.

Számos friss ikertanulmány bizonyítja meggyőzően, hogy a genetikai tényezők legalább olyan fontos szerepet játszanak az alapvető pszichopátiás vonások kialakulásában, mint a környezeti tényezők és erők. Blonigen, Carlson, Krueger és Patrick kutatók 271 ikerpár tanulmányozásának alapján megállapították, hogy eredményeik „döntő bizonyítékot szolgáltatottak a genetika szerepéről a pszichopátiás személyiség szerkezet eltéréseiben.” Ezt követően Larrson, Andershed és Lichstenstien hasonló következtetésre jutott

1090 kamasz ikerpár vizsgálatakor: „A genetikai tényező magyarázza az eltérések többségét a pszichopátiás személyiség esetén.” Viding, Blair, Moffitt és Plomin 3687 hét éves ikerpárról készítettek tanulmányt, és szintén arra jutottak, hogy „a pszichopátia alapvető tünetei genetikailag erősen determináltak.” Megállapításuk szerint akkor volt a legmagasabb a genetikai faktor szerepe, amikor érzéketlen-szenvtelen vonások örvözödték antiszociális viselkedéssel.

Ez a fajta bizonyíték azonban nem jelenti azt, hogy a felnőttkori pszichopátia adott és megváltoztathatatlan, viszont jelzi, hogy a társadalmi környezetnek igen nehéz feladata van, ha felül akar kerekedni a természetén. Ahogyan a *Kímélet nélkül* című könyvben is olvashatjuk, a pszichopátia kialakulásához szükséges elemet – mint az empátiaképesség és egy egész sor egyéb érzelem, például a félelem, feltűnő hiányát – részben a természet produkálja, illetve talán még a magzatot és az újszülöttet érő ismeretlen biológiai hatás. Ennek következtében nagymértékben lecsökken a belső kontroll és lelkiismeret, illetve az érzelmi kapcsolatok kialakításának képessége.

Egyszerű analógiával élve, a fazekas meghatározó szerepet játszik abban, hogy az agyagból edény legyen (nevelés), ám az edény tulajdonságai a rendelkezésre álló agyagtól is függenek (természet).

A legmegbízhatóbb, legalaposabb és legszélesebb körben használt pszichopátiás mérőeszköz Hare átdolgozott pszichopátiás ellenőrző listája (PCL-R), amely egy klinikai osztályozó skála, nem pedig önjellemző teszt. Az értékelt személy itt nem kérdésekre válaszol, mint a többi pszichológiai teszt esetében. Az értékelést az eljárást jól ismerő, szakképesített pszichológus vagy pszichiáter végzi mélyinterjú és az adott személyről készített feljegyzések alapján. Ezt követően minden egyes jellemvonás vagy személyiségjegyet a pszichológus vagy pszichiáter eldönti, hogy az érvényes-e az alanyra. Egy kézikönyv pedig mind a húsz pszichopátiás jellemzőre részletes definíciót és példákat tartalmaz.